

СТАНОВИЩЕ

на: **проф. Калин Порожанов д-р дн** – ЮЗУ „Неофит Рилски“ – Благоевград и Център по тракология „Проф. Ал. Фол“ към ИБЦТ при БАН

за: дисертационния труд на **проф. Костадин Рабаджиев д-р**, на тема: ***Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи***, представен за придобиване на научната степен **доктор на науките** в професионално направление 2.2 История и археология (Археология).

изготвено: съгласно Заповед за Научно жури № РД 38-665/22.11.2019 г. на Ректора на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ и решение на Научното жури от 18.12.2019 г.

Трудът се състои от *Пролог; пет глави; Епилог; Илюстрации, Описание на илюстрациите, Библиография* – общо 297 с.

В *Пролога* (с. 1-3) се представят изворите: литературни текстове и тълкувания на съвременници, образи и предмети в археологическа среда. Добре се аргументират темата, пространството и времето като обект на изследването. Методите са традиционните. Обоснована е структурата на текста.

Темата е формулирана оригинално и обещаващо за интересни виждания и наблюдения в областта на древногръцките представи за божествеността и боговете. Очевидно, с дългогодишната си работа и опит, авторът е подготвен за това.

Резултатът сполучливо се появява във всяка една от главите. Нетрадиционното виждане, което ни поднася К. Рабаджиев, позволява текстът да се гледа не само като строга наука, но и като добре написана литература.

Глава 1. Свят, пълен с богове (с. 4-50) се състои от два параграфа: 1.1.*За природата на елинските богове* и 1.2.*Пространства за богове и хора*.

В 1.1. **внимание заслужава наблюдението**, че литературните образи на боговете са антропоморфни, очаквано пълнокръвни личности в словесните творби. Такава е и представата за тях в култа, където те са изявени като божествена сила в

религиозните практики, при което те не са от плът, безсмъртни са, всесилни, всезнаещи и всеприсъстващи.

По-нататък, аналитично е разгледан проблемът за *божествената душа*. И тук се очертава с **принос наблюдението**, че олимпийските богове са всемъгъщи и присъстват в цялото пространство – чрез *епифания* или *теофания* в човешкия свят, според епоса и химните, и ритуално в съграденото от човека сакрално пространство на празника чрез жертвени олтари, статуи и в свещени драми. Другите божества са локални и обитавали дивото пространство – извън това на човека, не се премествали и били почитани в близост до обиталищата им. Подобни на тях са и хероите, които обичайно са деца на бог и смъртна / богиня и смъртен. Общуването се случвало на гроба, който бил оформен като *хероон*. На най-ниското стъпало били обикновените мъртви, безсилни сенки, които почитали при гроба, но без да измолват подкрепа от тях. И още, че божествената природа на душата се оказала плодотворна идея, свързана с индивидуализма в елинското общество.

Бих добавил: индивидуализъм, който се дължал на изключителното ценене на човешката личност – свободните граждани на *полисите*.

На този фон логично следва определянето за вертикалната подредба на света в представата на древните елини, която включва три различни пространства – подземен свят (за мъртвите), земен свят (за живите хора) и небесен свят (за боговете). Тук, материалната обвивка=човешкото тяло остава в земята, а душата преминава в Отвъд, тоест в небесния свят.

Това довежда в ранните философски дирения до факта, че основно внимание в отделните модели, за разлика от мита, е материалният свят на природата, като стремеж да се осмисли рационално битието. Така, за отправянето на *виталната душа* се очертават две виждания: едното – е в подземното царство на смъртта, с място за блажените мъртви; другото – предполага небесно въздигане на душата и завръщане в божественото лоно. Всичко това, за да се провиди безсмъртие на божествената природа на човешката душа.

Боговете се представят в човешкия свят или като хора и птици (в епоса), или присъстват в статуите или в аниконични предмети (в полисните култове), или в жреци и жрици (в ритуалната драма), или в незримото небесно обиталище.

В 1.2. се формулира представата за хоризонталния свят. Тук успешно се прави **приносното виждане**, че световната река-океан е граница, но и начало на космоса (представен чрез световната вода); в сътворения ред хаосът и дивото се увеличават от центъра (елините в полисите) към периферията, но идеалните „гранични“ общества са хармонично устройени, което означава, че там е началото на божествения свят. Така стои и въпросът с **извода**, че с демократизирането на полиските общества градското божество заело ролята на базилевса като изразител единството на полисите.

Глава 2. Божествената поява сред смъртните (в мита, в литературата и в исторически контекст) (с. 51-79) се състои от три параграфа: 2.1. *Епифания инкогнито*; 2.2. *Theorphanía: Боговете „на живо“*; 2.3. *Deus ex machina*.

2.1. разкрива боговете като природни феномени, в човешки облик и в зооморфна епифания. В 2.1.1 е **важен изводът**, че макар боговете да не са били виждани, тяхното присъствие е разпознавано в представата за природните сили. В 2.1.2. **се заключава**, че боговете се явявали в човешки облик със заимствана форма и глас на хора, които били живи и известни. В 2.1.3. зооморфната епифания е един от начините да се провиждат божествата, както в съдбовни моменти, така и в любовни метаморфози. **Приносно** е заключението, че механизмът за населяване на божествата във фигури на смъртни и животни е сходен с присъствието им в култови статуи или предмети като вместилища на божествената същност.

2.2. Заслужава **внимание с извода**, че страшните (в митовете) и могъщи (в химните) богове участват в имитирана теофания, чрез режисирани манипулации в политическия живот.

В 2.3. ритуалната и литературната драма, връзката с Дионис, градския празник и боговете в драмата са умело поднесени и обобщени със **заключението**, че боговете в трагедията са художествена епифания в слово и образ, наследена от традицията на мита с разкази за богове „на живо”, от появата им инкогнито в епоса и ритуално в свещената драма; като в крайна сметка са използвани като политически инструмент за внушения.

Глава 3. Ритуалното присъствие (в полиския култ) (с. 80-192) се състои от пет параграфа: 3.1. *Богът без образ (ритуали с камъни)*; 3.2. *Олтарът: трапеза в два свята*; 3.3. *Храмът: земното жилище на бога*; 3.4. *Ранните статуи – вместилище или знак?*; 3.5. *Атина Партенос на Фидий в полиския празник*.

В 3.1. се аргументира **приносното** наблюдение, че определени камъни се интерпретират като местна забележителност, но и като вместилища и свещени реликви, свързани с божество.

В 3.2. **приносно** се изяснява, че чрез трапезата и ритуала се извършва обмяна на ценности с боговете, при което се възприема тяхното всеприсъствие в обитаваното пространство.

В 3.3. се **заключават**, че всъщност става дума за трансцедентния характер на боговете в елинските представи; **важен е и изводът**, че изграждането на храма в градското пространство измества от централното място някогашния дворец и е пряко свързано с формирането на полисите.

В 3.4. по логичен начин **приносно** се проследява как в полисите божествата все по-убедително се изобразяват като хората; тук се представят различни варианти за възприемане на статуите като вместилище на бог.

В 3.5. **успешно се аргументира виждането** за изключителността на Акропола, Партемона, поразително впечатляващата стаю на Атина, която Фидий сътворил – и всичко това, свързано с божествена подкрепа за победите над персите.

Глава 4. Гласът на бога (*Богът в прорицалищата*) (с.193-211) се състои от два параграфа: 4.1. *Прорицалищата в света на елините*; 4.2. *Богът в прорицалещето*.

В 4.1. аргументирано и убедително **акцентът с приноси** е поставен върху най-известните гръцки светилища-прорицалища: Делфи, Додона, Дидима и Кларос, където предсказанията/предвижданията се извършват от името на бога (обичайно Аполон); в Делфи, където е пътят на света – Пития, която предлага възможни решения, сред които молителите сами трябва да избират правилното. В Дидима (близо до Милет), където жреци/жрици предсказвали, подобно на Пития, но отговорите били записвани. В Кларос (недалеко от Колофон) жрец приемал бога в

себе си. В Додона (Теспротия) – смятано за най-старото светилище на елините – предсказанията се свързват, освен с жреци/жрици и с ролята на проговарящ дъб; тук са документирани записани въпроси и отговори.

В допълнение, към общоелинските светилища, въз основа на писмените извори критично е коментирано, с отбелязани специфики, и *Светилището на Дионис в Тракия*.

В 4.2., според убедителната **авторова интерпретация**, изворовите данни сочат, че идеята за присъствието на бога в прорицалищата е част от елинската вяра.

Глава 5. Богове и хора заедно (мистериалният празник) (с.212-236) се състои от три параграфа: 5.1.*Съпреживяване с боговете*; 5.2. *Мистериалната драма: боговете на живо*; 5.3.*Огнената теофания*.

Тук **приносно много добре е анализирано и представено** как в *Елевзинските мистерии* приобщаването към божественото в мистериалния култ е постигано с появата на божеството, чрез специално съхраняваните свещени предмети:

В 5.1. в Елевзинските мистерии, богинята Деметра, страдаща по своята дъщеря Персефона (преминала Отвъд) и ощастлива от нейното завръщане (в Света), като поведение и чувства, се доближава до изначалните човешки чувства и изпитания, с което се вижда идеята и надеждата за взаимност между богове и хора.

В 5.2. продължава наблюдението за мистериалните култове, които в церемонии и пиршества осигуряват закрила, а посвещението осигурява единение със следваните божества.

В 5.3., в посветителния обряд на мистериалното посвещаване, което обичайно е нощен празник, съпровождан с факли, се възпроизвежда светът на отвъдното, като очаквано там блаженство.

Епилогът (с. 237-244) е отлично написано обобщение, в което се проследява как се развива представата за божествеността и нейната променяща се роля за променящото се елинско общество от микенските царски дворци, през прехода към и с установяването на новия елински полисен ред, свят и световъзприемане.

Илюстрациите (с. 245-262), придружени с *Опис* (с.263-266) много добре онагледяват най-важните части от текста. *Библиографията* (с. 267-297) досконално изброява ползваните древни и модерни автори.

Авторефератът, с посочените приноси и публикации по темата, вярно отразява дисертационния труд. Авторът има достатъчно **публикации** – над 15.

Всеобемността и всестранността, както и многостранността в представянето и интерпретацията на поставените проблеми в проблемни ситуации са впечатляващи. Основа за това, обаче, е достигането до най-малките детайли в познанието за елинските божества и хора. **Специално отбелязвам, че темата е разработена в контекста на проблематиката за гръцката култура, мислене, поведение и религиозност в Древността; тя е актуална и значима за българската и световната наука.** Представеният и професионално интерпретиран материал е **достоверен**. В труда са проявени **задълбочени теоретични и практико-приложни знания**, наблюдава се **способност за извършване на самостоятелни научни изследвания** и няма елементи на плагиатство. Смятам, че авторът има **значими научни приноси в дисертацията си, посочени по-горе.**

Изброените научни приноси ми дават основания да дам **положителна оценка** за присъждането на научната степен *доктор на науките* в професионално направление 2.2 История и археология (Археология) на **Костадин Рабаджиев**, за неговата дисертация *Боговете в човешкото пространство. Археология на елинските представи.*

08.02.2020 г.

София

проф. Калин Порожанов

ATTITUDE

from: Prof. Kalin Porozhanov, PhD DSc – South-West University "Neofit Rilski" – Blagoevgrad and Center of Thracology "Prof. Al. Fol" at the Institute for Balkan Studies and Thracology at the Bulgarian Academy of Sciences

to: the dissertation of Prof. Kostadin Rabadzhiev, PhD, on the topic: *Gods in human space. Archeology of Hellenic Ideas*, presented in regards to the acquisition of the scientific degree *Doctor of Science* in Professional field 2.2 History and Archeology (Archeology).

prepared: according to Order for Scientific Jury No. RD 38-665 / 22.11.2019 of the Rector of Sofia University "St. Kliment Ohridski "and the decision of the Scientific Jury from 18.12.2019.

The work consists of a *Prologue; five heads; Epilogue; Illustrations, Description of Illustrations, Bibliography* – 297 pages total.

The Prologue (pp. 1-3) presents the sources: literary texts and interpretations of contemporaries, images and objects in an archeological environment. The topic, space and time are well argued as the subject of the study. The methods are traditional. The structure of the text is justified.

The subject is originally formulated and promising interesting views and observations in the field of ancient Greek ideas about divinity and gods. Obviously, with his many years of work and experience, the author is prepared for this.

The result appears successfully in each of the chapters. The unconventional view presented by K. Rabadzhiev allows the text to be viewed not only strictly as a science but also as well-written literature.

Chapter 1. A world full of gods (pp. 4-50) consists of two paragraphs: 1.1. *About the nature of the Hellenic gods*, and 1.2. *Spaces for gods and men*.

In 1.1. it is **important the observation** that the literary images of gods are anthropomorphic, supposedly full-blooded figures in the verbal works. Same is also the

idea of those in the cult, where they are manifested as divine power in religious practices, without being flesh, they are immortal, omnipotent, omniscient, and omnipresent.

Further, the problem of *the divine soul* is analyzed analytically. Also here is described the **contribution**, that the Olympian gods are omnipotent and present throughout the space – through *epiphany* or *theophany* in the human world, according to epics and hymns, and ritually in the sacred space of the fest built by man through sacrificial altars, statues and in sacred dramas. The other deities are local and they inhabited the wild space - beyond that of man they did not move and were worshiped near their habitats. Similar to them are the heroes who are usually children of god and mortal / goddess and mortal. The communication occurred on a tomb shaped like a *heroon*. At the lowest step on/ level were the ordinary dead, powerless shadows, who were worshiped at the grave but without asking for their support. And further, the divine nature of the soul has proved to be a fruitful idea related to the individualism in the Hellenic society.

I would add: individualism, which was due to the exceptional appreciation of the human person – the free citizens of the *poleis*.

On this background logically follows the definition of the vertical arrangement of the world in the conception of the ancient Hellenes, which includes three different spaces - the underworld (for the dead), the earth world (for the living people) and the celestial world (for the gods). Here, the material envelope = the human body remains in the earth, and the soul goes into the Beyond, that is, into the heavenly world.

In the early philosophical pursuits this leads to the fact that the main focus in individual models, as opposed to myth, is the material world of nature, seeking to rationalize being. Thus, for the opening of the vital soul, two visions appear: one – in the underworld of death, with a place for the blessed dead; the other implies heavenly elevation of the soul and return to the divine bosom. All this in order to predict the immortality of the divine nature of the human soul.

The gods are represented in the human world either as humans and birds (in the epic), or present in statues or in aniconic objects (in the *poleis* worships), or in priests and priestess (in the ritual drama), or in the invisible heavenly abode.

In 1.2. the idea of a horizontal world is formulated. Here, **the tentative vision** that the world's ocean is a boundary is successfully made, but also the beginning of space (represented by the world's water); in the created order, chaos and wildness increase from the center (Hellenes in the *poleis*) to the periphery, but the ideal "frontier" societies are harmoniously arranged, which means that there is the beginning of the divine world. That is the question that leads to the **conclusion**, that with the democratization of the *poleis* societies, the urban deity has taken the role of the *basileus* as an expression of the unity of the *poleis*.

Chapter 2. *The Divine Appearance among the Mortals (in Myths, in Literature, and in Historical Context)* (pp. 51-79) consists of three paragraphs: 2.1. *Epiphany incognito*; 2.2. *Theophania: Gods 'live'*; 2.3 *Deus ex machina*.

2.1. reveals the gods as natural phenomena in human appearance and in zoomorphic epiphany. In 2.1.1, it is **important to conclude** that although the gods have not been seen, their presence is recognized in the concept of natural forces. In 2.1.2. it is **concluded** that the gods appeared in human form with the borrowed form and voice of people who were alive and famous. In 2.1.3. the zoomorphic epiphany is one way of foreseeing the deities, both - in fateful moments and in love metamorphoses. It is **important to conclude** that the mechanism for the deity population in figures of mortals and animals is similar to their presence in cult statues or objects as repositories of the divine essence.

2.2. **Noteworthy is the conclusion** that the fearful (in myths) and powerful (in hymns) gods participate in imitated *theophany* through directed manipulation in political life.

In 2.3. the ritual and literary drama, the connection with Dionysus, the city fest and the gods in the drama are cleverly presented and summed up with the **conclusion** that the gods in the tragedy are an artistic epiphany in word and image, inherited from the tradition of myths with stories of the gods 'live', by their appearance incognito in the epic and ritual in the sacred drama; ultimately being used as a political tool for suggestions.

Chapter 3. *The Ritual Presence (in the poleis cults)* (pp. 80-192) consists of five paragraphs: 3.1. *The god without image (rituals with stones)*; 3.2. *Altar: two-world table*; 3.3 *The temple: the earthly dwelling of the god*; 3.4. *Early statues – a receptacle or a sign?*; 3.5. *Athens Partenos of Phidias in the fest of the polis*.

In 3.1. it is argued by the **contribution vision** that certain stones are interpreted as a local landmark, but also as repositories and sacred relics associated with a deity.

In 3.2. it is clarified by the **contribution** that the exchange of values with the gods is carried out through the table and the ritual, whereby their omnipresence in the habitable space is perceived.

In 3.3. concludes that it is, in fact, the transcendental character of the gods in Hellenic ideas; It is also **important to conclude** that the construction of the temple in the urban space displaces from the central place the former palace and is directly related to the formation of the *poleis*.

In 3.4. it is logically traced by the **contribution** how deities in the *poleis* are more and more convincingly portrayed as humans; various options for presenting the statues as a repository of god are presented here.

In 3.5. it is **successfully argued** the vision for the excellence of the Acropolis, the Parthenon, the strikingly impressive statue of Athens that Phidias created – all these related to the divine support in the victories over the Persians.

Chapter 4. *The Voice of God (God in the Prophecy)* (pp.193-211) consists of two paragraphs: 4.1.*Projects in the Hellenic World*; 4.2. *God in the divination*.

In 4.1. in a substantiated and convincing way, the emphasis (**contribution**) is on the most famous Greek oracle sanctuaries: Delphi, Dodona, Didyma, and Claros, where the predictions are made in the name of God (usually Apollo); in Delphi, where the navel of the world – *Pythia* is to be found, who offers possible solutions, among which the petitioners themselves have to choose the right one. In Didyma (near Miletus), where priests / priestesses did the predictions, like *Pythias*, but the answers were recorded. In Claros (near Colophon), the priest accepted the god within himself. In Dodona (Thesprotia) – considered the oldest sanctuary of the Hellenes – the predictions are

associated not only to priests / priestesses, but also to the role of a talking oak; the recorded questions and answers are documented here.

In addition, to the Hellenic sanctuaries, based on the written sources the *Dionysus sanctuary in Thrace* was critically commented, with noted specifics.

In 4.2, according to the **author's convincing interpretation**, the source data indicate that the idea of the presence of God in the divine prophecies is part of Hellenic faith.

Chapter 5. Gods and Humans together (*Mysterious Feast*) (pp.212-236) consists of three paragraphs: 5.1. *Co-experience with the gods*; 5.2. *The Mysterious Drama: The Gods alive*; 5.3. *The fiery theophany*.

Here it is **very well analyzed and presented** how in the *Eleusinian mysteries* the involvement with the divine in the mysterious cult was achieved with the appearance of the deity, through specially preserved sacred objects:

In 5.1. in the *Eleusinian Mysteries*, the goddess Demeter, suffering for her daughter Persephone (passed Beyond) and happy with her return (to the World), in relation to behavior and feelings approaches the primordial human feelings and trials, which shows the idea and hope of reciprocity between gods and people.

In 5.2. continues the observance of the mysterious cults, which in ceremonies and fests provide protection, and the dedication secures union with the followed deities.

In 5.3, in the initiatory rite of the mysterious dedication, which is usually a night fest accompanied by torches, the world of the beyond is reproduced as the bliss expected there,

The Epilogue (pp. 237-244) is an excellent written summary, which traces how the idea of divinity and its changing role for the changing Hellenic society evolved from the Mycenaean royal palaces, through the transition to and with the establishment of the new Hellenic political order, world and worldview.

The Illustrations (pp. 245-262), accompanied by a **Description** (p.263-266) illustrate very well the most important parts of the text.

The Bibliography (pp. 267-297) thoroughly lists the ancient and modern authors used.

The Author's essay (*Author's presentation of the dissertation, together with the contributions indicated and the list of the publications*), accurately reflects the thesis. The author has a sufficient **publications** on the topic – **over 15**.

The comprehensiveness as well as the versatility of presenting and interpreting problems in problematic situations are impressive. The basis for this, however, is to get to the smallest detail in the knowledge of Hellenic deities and humans. I would like to note especially, that the topic has been developed in the context of the problems of Greek culture, thinking, behavior and religiosity in the Antiquity; it is relevant and valuable to Bulgarian and World science. The presented and professionally interpreted material is reliable. The work has shown extensive theoretical and practical knowledge, the ability to perform independent scientific research and no elements of plagiarism. I believe, that the author does significant scientific contributions with his dissertation mentioned above.

The listed scientific contributions are in the basis of my decision to give a positive assessment for the award of the scientific degree *Doctor of Science* in the professional field 2.2 History and Archeology (Archeology) by **Kostadin Rabadzhiev**, for his dissertation *The Gods in Human Space. Archeology of Hellenic Ideas*.

08/02/2020
Sofia

Prof. Kalin Porozhanov